

DOI 10.51728/ZRIPF202401015V

Pregledni naučni rad

Review article

Primljeno 16.07.2024.

Prof. dr. sc. Mensur ValjevacIslamski pedagoški fakultet Univerziteta u Zenici
mensur.valjevac@unze.ba**Doc. dr. Muamer Neimarlija**Islamski pedagoški fakultet Univerziteta u Zenici
muamer_n@yahoo.com**RELIGIJSKOPEDAGOŠKI ZNAČAJ AFIRMACIJE
TRADICIONALNE TEFSIRSKE MISLI*****Sažetak***

Razvoj vjerskog identiteta članova bilo koje zajednice, pa tako i muslimanske, predmet je religijskopedagoških intencija i na njima utemeljenih odgojno/obrazovnih aktivnosti odgovornih znanstvenika referentne vjerske zajednice. Kada se radi o islamskoj zajednici, Kur'an časni temeljni je izvor formacije vjerskog identiteta svih muslimana. Objava, naime, sadrži odgojno/obrazovne elemente i principe trajnog karaktera – općevažeće i prenosive u svakom vremenu i svakom prostoru. Budući da su ti elementi i principi sjevremenski i sveprostorno transferabilni, onda su i određena tumačenja kur'anskog teksta relevantna za današnji kontekst. Stoga, trebalo bi da je i korištenje postignuća tradicionalne tefsirske misli od strane vjeroučitelja i imama, s namjerom izgradnje vjerskog identiteta bosanskohercegovačkih muslimana, od iznimnog religijskopedagoškog značaja. Zato je cilj ovog rada bio istražiti osobenost i religijskopedagoški značaj afirmacije tradicionalne tefsirske misli na primjeru stručnih

dostignuća imama Abū Bakra al-Rāzija al-Džassāsa predstavljениh u tematiziranom djelu.

Posmatrano sa stanovišta metodološke perspektive, rad pripada kvalitativnoj paradigmi i primijenjena je metoda studije slučaja i tehnika kodiranja (Popadić, Pavlović i Žeželj, 2018). Rezultati istraživanja pokazali su da tefsirsku misao imama Abū Bakra al-Rāzija al-Džassāsa odlikuje prisustvo religijsko-pedagoških elemenata i principa u aplikativnom smislu bitnih za razvoj vjerskog identiteta bosanskohercegovačkih muslimana te da bi adaptirana verzija referentnog djela za potrebe rada vjeroučitelja i imama imala značajnu ulogu u spoznajnom razvoju i oblikovanju referentnih argumentacijskih vještina vjeroučitelja i imama te metodički olakšala i, na taj način, pospješila transfer odgojnih sadržaja.

Ključne riječi: Kur'an, religijska pedagogija, tradicionalni tefsir, vjerski identitet, odgoj.

Uvod

Novovjekovni razvoj znanosti podstaknuo je, između ostalog, istraživanja i rasprave o identitetu. Uviđanje kompleksnosti razvojnih faktora ovog fenomena, kako kod pojedinca tako i kod zajednice, posebno je došlo do izražaja u okolnostima sutona moderne i pojave prvih obrisa postmoderne. Posmatrano sa razine ljudske konstitucije, svu raznolikost identitetskih aspekata i slojeva moguće je primarno dimenzionirati kroz njihovu fizičku (biološku) i duhovnu (mentalnu) ukupnost. Iako je njegovanje fizičkog identiteta čovjeka nezaobilazno, ipak, u perspektivi islama, preferencijalni status dat je ljudskom duhu. Upravo u toj tački nalazi se kvalitativni diferencijal između pojedinaca, ali i zajednica. Najbolji pojedinci, a posljedično i zajednice, su oni čija je identifikacija ustanovljena izvrsnošću u sferi temeljnog nositelja duhovnih kvaliteta – takvaluka (svijesti o Bogu).

Stoga, od iznimnog značaja je zanimanje za faktore boljitka duhovnog identiteta pojedinca i zajednice. Pri tome, bitno je imati na umu da se nijedan pojedinac ne ostvaruje, ni tjelesno ni

duhovno, izvan konkretnog socijalnog ambijenta. Zapravo, sam ambijent je nezaobilazan i snažan faktor ukupnog, duhovnog i fizičkog, ozbiljenja pojedinca. U kvantitativnom smislu, čak i pojedinac može biti izvor jakih utjecaja na oblikovanje identiteta neke jedinice¹, a kamoli grupa ili cjelokupno društvo. Socijalni pritisak je, prema nekim istraživanjima, jači i od fizičkog, ekonomskog i pravnog (zakonskog). Odatle briga za razvoj identiteta zajednice je, ujedno, i poklanjanje neophodne pažnje za razvoj identiteta pojedinaca, njenih članova. Drugim riječima, jačanje identitetskih poluga zajednice, jačanje je, istodobno, i identiteta samog člana te zajednice.

Kada je riječ o Bošnjacima, uloga islama u razvoju njihovog duhovnog identiteta je neizostavna. Činjenica da preko 90% bošnjačke djece pohađa islamsku vjeronauku kao izborni nastavni predmet ide u prilog tvrdnji da Bošnjaci islam percipiraju kao bazičnu vrijednost. U tom smislu, izučavanje izvora hanefijske pravne škole je normativna obaveza bosanskohercegovačkih muslimana budući da je Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini hanefijski mezheb odredila kao pravnu orijentaciju u svom djelovanju. Pored imama Ebu Hanife i njegovih najpoznatijih učenika Ebu Jusufa i Eš-Šejbanija, mnoštvo je učenjaka koji su razvijali hanefijsku pravnu školu. Budući da je Kur'an časni glavni izvor islama, zajednička osobenost svih učenjaka u islamu, a time i učenjaka hanefijske pravne misli, bila je kompetentnost u području kur'anske egzezeze – tefsira.

Tradicionalni tefsir

U skladu sa izvorima na koje su se komentatori Kur'ana časnog oslanjali ustanovljeni su brojni metodološki pravci tefsirske misli. "Tokom historije razvile su se i nastale različite škole tumačenja Kur'ana (*tefsīr*). Najprepoznatljivije, među njima, su tradicionalna, racionalna, pravna, lingvističko-stilistička, aluziona, znanstvena, ezoterijska, tematska, itd. Shodno tim podjelama,

¹ Pod ovim stavom podrazumijevamo interpretaciju hadisa: "Čovjek je na vjeri svoga prijatelja, pa neka svako od vas gleda s kim druguje." (Al-Tirmizi, 1998:IV/167).

istraživači u toj oblasti napravili su sistematizaciju različitih tefsira klasificirajući ih u njima srodne oblasti." (Valjevac, 2023:24).

Za ovaj rad posebnu važnost ima metoda tradicionalnog tefsira. "U slučaju *tradicionalnog* tefsira izvor tumačenja je *tradicija*." (Halilović, 2015:308). Što se tiče tradicionalne metode tumačenja Kur'ana (*et-tefsīru bil-me'sūri* ili *et-tefsīrun-naklī*), ona se, prije svega, oslanja na tumačenja Kur'ana samim Kur'anom, zatim Hadisom, te mišljenja ashaba, tabi'ina i etba'i-tabi'ina koja su prenesena i zabilježena. Dakle, ova metoda temelji se na stavovima Allahova Poslanika, sallallahu alejhi ve selleme, i prve tri generacije muslimana o kur'anskim ajetima i njihovim značenjima (Ibn Kesir, 1994:I/18-24; Topoljak, 2014:54-56).

U prilog navedenom značajnim se čini podastrijeti mišljenje dr. Enesa Karića (1995:325-326), dugogodišnjeg profesora tefsira (tumačenja Kur'ana) i povijesti tumačenja Kur'āna na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu: "Ovo je osnovna podjela u tefsiru sa stanovišta metoda kojim se mufessiri služe. Tradicionalni tefsir prvenstveno označava takvu vrstu tumačenja Kur'ana gdje se koristi Poslanikov hadis, tradicija ashaba, tabi'ina i tabei'tabi'ina, kao i sam Kur'an u smislu sredstva za tumačenje Kur'ana. Kod racionalnog tefsira svega toga najčešće nema, a ako postoji podređeno je arbitraži mufessirova razuma.". Druga dva stručna termina koja se koriste za tretiranu podjelu u okviru tefsirske znanosti su: "*et-tefsīru bir-rivāje*" za tradicionalni i "*et-tefsīru bid-dirāje*" za racionalni tefsir (Tufo, 1937:108).

Od perioda klasičnog islama do danas zabilježeni su mnogi autori i njihova djela u okviru tradicionalnog tefsira. Mennā' al-Kattān (1997:349-350), jedan od istaknutih savremenih izučavatelja i sistematizatora kur'anskih disciplina (*'ulūmul-Kur'ān*), navodi sljedeće primjere tradicionalnog tefsira:

1. Tefsir (pripisan) Ibn 'Abbasa
2. Tefsir Ibn 'Ujejne
3. Tefsir Ibn Ebi Hatima
4. Tefsir Abuš-Šejha ibn Hibbana
5. Tefsir Ibn 'Atije
6. Tefsir Abul-Lejsa al-Semerkindija "Bahrul-'ulūm"
7. Tefsir Abu Ishaka "El-Kešfu vel-bejānu 'an tefsīril-Kur'ān"
8. Tefsir Ibn Džerira al-Taberija "Džāmi'ul-bejān fi tefsīril-Kur'ān"
9. Tefsir Ibn Ebi Šebiha

10. Tefsir al-Begavija "Me'ālimut-Tenzīl"
11. Tefsir Abul-Fida hafiza Ibn Kesira "Tefsīrul-Kur'ānil-'azīm"
12. Tefsir al-Se'alibija "El-Dževāhirul-hisān fī tefsīril-Kur'āni"
13. Tefsir Dželaluddina al-Sujutija "Ed-Durrul-mensūr fit-tefsīri bil-me'sūr"
14. Tefsir al-Ševkanija "Fethul-Kadīr".

Najopširniji osvrt na bosanskom jeziku, vezan za ovu metodu tumačenja Kur'ana časnog, priredio je dr. Safvet Halilović (2015:308-329), profesor tefsira na Islamskom pedagoškom fakultetu Univerziteta u Zenici. Pored toga, profesor Halilović je, u knjizi "Metodologija tumačenja Kur'ana u hanefijskome mezhebu – studija na primjeru Al-Gassasovog tefsira Ahkam al-Qur'an (Propisi Kur'ana)", na znanstveno autentičan način obradio lik i djelo imama Abū Bakra al-Rāzija al-Džassāsa, koji se ubraja među najinteresantnije ličnosti unutar hanefijskog mezheba.

O djelu "Metodologija tumačenja Kur'ana u hanefijskome mezhebu – studija na primjeru Al-Gassasovog tefsira Ahkam al-Qur'an (Propisi Kur'ana)"

Knjiga "Metodologija tumačenja Kur'ana u hanefijskome mezhebu – studija na primjeru Al-Gassasovog tefsira Ahkam al-Qur'an (Propisi Kur'ana)", autora hafiza prof. dr. Safveta Halilovića, prijevod je doktorske disertacije pod nazivom "Al-Imām Abū Bakr ar-Rāzī al-Džassās wa manhadžuhū fī at-tafsīr", koja je odbranjena na Univerzitetu Al-Azhar u Kairu 25. marta 2001. godine i kvalificirana sa najvećom ocjenom (*martaba aš-šaraf al-ūla*), uz preporuku da se publicira zbog njenih znanstvenih vrijednosti. U augustu 2001. godine disertacija je objavljena u izdanju kairske izdavačke kuće Dār al-Salām. Prevodilac disertacije na bosanski jezik bio je rahmetli Mehmed Kico, redovni profesor Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu. Prijevod je objavljen 2004. godine u Sarajevu u izdanju Fakulteta islamskih nauka i Izdavačkog centra Rijaseta Islamske zajednice u BiH "El-Kalem". Predgovor bosanskom izdanju pod nazivom "Tefsirsko djelo klasične ozbiljnosti" sačinio je akademik prof. dr. Enes Karić, a recenziju naslovljenu kao "Veliki iskorak tefsirske nauke na bosanskom jeziku" uradio je prof. dr. Džemaludin Latić.

Predmetna knjiga obima je 670 strana i formata 24 cm, tvrdog korićenja, a podijeljena je na dva dijela. Prvi dio tretira ličnost imama Abū Bakr al-Džassāsa, znanstveni i opći kontekst kojem je pripadao ovaj velikan tefsirske misli, kao i njegove učitelje, učenike i znanstvena djela. U drugom dijelu prof. Halilović elaborira karakteristike Al-Džassāsove metodologije tumačenja Kur'ana. Pored ostalog, ovdje se autor disertacije bavi izvorima Al-Džassāsovog tefsira, ustanovljava temeljne metodološke principe prisutne u djelu "Ahkam al-Qur'an (Propisi Kur'ana)", zatim iznosi određene primjedbe na Al-Džassāsovu metodologiju tumačenja Kur'ana i razmatra znanstveni odjek Al-Džassāsovog tefsirskog rada u perspektivi potonjih generacija.

Veličinu napora uloženog u realizaciju predmetne doktorske disertacije možda i najbolje ilustrira spisak literature koja je konsultirana i razvrstana pod sljedeće kategorije: Kur'an, tefsiri i kur'anske znanosti (53 bibliografske jedinice); hadis, komentari i hadiske znanosti (27 jedinica); historija (72 jedinice); fikh i usul (31 jedinica); jezik i jezikoslovne nauke (14 jedinica); vjerovanje i frakcije (11 jedinica); razni izvori (18 jedinica); nearapski izvori (4 jedinice) i računarski programi (5 jedinica). Zabilježeno je ukupno 235 bibliografskih jedinica.

Iscrpan biografski prikaz imama Al-Džassāsa

Podatak da biografsko predstavljanje Al-Džassāsa zauzima aproksimativno jednu četvrtinu dokorskog rada prof. Halilovića, može se učiniti, na prvi pogled, odveć preobimnim uvodom pri izradi disertacije, pa čak i da odiše suvišnim detaljiziranjem. Međutim, potrebno je imati u vidu da je insistiranje na potpunoj stručnoj i etičkoj konzistentnosti osoba od kojih se preuzima znanje, zapravo, specifikum istraživačke tradicije u muslimanskim znanstvenim krugovima od samog početka. Taj princip vjerovatno je najprimjetniji i najviše dolazi do izražaja u angažmanu stručnjaka iz oblasti hadiske znanosti, iako ništa manje nije tražen ni u drugim disciplinama.

S druge strane, posmatrano iz perspektive današnjih znanstvenih okolnosti, mnogobrojnost znanstvenih institucija i znanstvenika jedna je od impresivnih odlika savremenog doba. Usljed toga, savremeni svijet svjedoči historijski besprimjermom

potencijalu interdisciplinarnog transfera znanstvenih dostignuća, što se ogleda u višestrukim mogućnostima brzog i lakog dolaska do potrebnih informacija. Pri tome, nerijetko je problem ustanoviti znanstvenu i moralnu autentičnost osobe od koje se preuzima konkretna informacija, jer je pomenuta mnogobrojnost istovremeno i faktor otežane provjere. To je, zasigurno, jedan od razloga da je bilo moguće i da se desi objavljivanje lažnog znanstvenog rada od strane 51% znanstvenih časopisa kojima je rad poslan na recenziju².

Ovovjekovno mnoštvo znanstvenika, olakšana međuznanstvena korespondencija – pristup informacijama i istraživačka površnost činio su "znanstvenog" pristupa koji osigurava nepoznavanje izvora informacija i čiji je potencijalni ishod transfer neistinitih obavijesti usljed "slijepog" vjerovanja nosiocu obavijesti. U takvim okolnostima, imponira islamski princip na temelju kojeg se znanstveni kredibilitet ne izvodi samo iz pripadnosti instituciji ili na osnovu posjedovanja relevantne diplome, već je predmet stalnog propitivanja kroz dosljednost u etičkoj i stručnoj artikuliranosti, što se postiže putem kontinuiranog rada i dokazivanja.

U tome se ogleda značaj minucioznog pristupa kakvom svjedočimo u doktorskom radu prof. Halilovića. Autorova posvećenost detaljnoj biografskoj analizi Al-Džassāsa ne samo da pokazuje o kakvoj moralnoj i intelektualnoj veličini se radi, već rezultira osjećajem da je čitatelj njegov bliski saradnik i sudionik najznačajnijih životnih trenutaka.

Višeslojnost znanstvenih kompetencija imama Al-Džassāsa

Samom strukturom dokorskog rada, prof. Halilović nam otkriva, u znanstvenom smislu, višeslojnu upućenost imama Al-Džassāsa. Mada je pokazao posebnu zainteresiranost za interpretaciju ajeta s propisima, Al-Džassās je bio ekspert i u hadisu, akaidu i jezikoslovnim disciplinama (Halilović, 2004:147-148). Osim predmetnog tefsira, Al-Džassās je navedeno dokazao i

² O ovom skandalu u akademskoj zajednici više detalja može se naći u radu Claire Shaw (2013), kolumnistice *The Guardian*-a i autorice referentnog članka, na sljedećoj adresi: <https://www.theguardian.com/higher-education-network/2013/oct/04/open-access-journals-fake-paper>.

kroz druga djela, čije kraće prikaze prof. Halilović donosi u zasebnom odjeljku pod nazivom "Al-Džassāsova djela".

Ta utemeljena multidisciplinarna kompetentnost imama Al-Džassāsa je kvalitet za kojim danas vape članovi znanstvene zajednice općenito. Iako se teorijski konstantno poziva na holizam, praktično se teži beskrajnom usitnjavanju, čime znanstvenik gubi iz vida cjelinu stvarnosti, a što pogoduje razvoju oportunitizma na relaciji parcijalno-holistično. Djelo "Metodologija tumačenja Kur'ana u hanefijskome mezhebu – studija na primjeru Al-Gassasovog tefsira Ahkam al-Qur'an (Propisi Kur'ana)" neupitan je pokazatelj Al-Džassāsove znanstvene osobenosti da na autentičan način uspije prevazići obrazovnu ograničenost, koja potencijalno rezultira neupućenošću, ali i da izbjegne nekritičko svaštarenje, koje vodi pseudostručnosti. Zasigurno, neizostavna karika u takvoj znanstvenoj formaciji bili su Al-Džassāsovi učitelji. Velikim zalaganjem prof. Halilovića došlo se i do imena učitelja koje ne spominje historijska i biografska literatura, ali su spomenuti u njegovim djelima, tako da ih je bilo ukupno osamnaest (Halilović, 2004:91-92).

Uvidi u ekspertske kvalitete imama Al-Džassāsa nisu, pak, dezorijetirali prof. Halilovića u tom smislu da pri analizi lika i djela ovog velikana hanefijskog mezheba ne primijeni izbalansiran pristup. To se ogleda u stavu prof. Halilovića (2004:559-601) da detektira i iznese primjedbe Al-Džassāsovoj metodologiji (parcijalna akaidiska pitanja, oštar napad na one koji se nisu slagali sa hanefijskim mezhebom, neobičan stav prema nekim istaknutim ličnostima muslimanske znanstvene tradicije, pretjerano duljenje u komentiranju, neopravdano kritiziranje nekih prenosilaca, navođenje nekih slabih pravaca prenošenja u području tradicionalnog tefsira bez ukazivanja na njihove slabosti), ali i da, s druge strane, nađe prikladno opravdanje i objašnjenje za neke diskutabilne znanstvene pozicije imama Al-Džassāsa te ukaže na neprimjerenost pripisivanja Al-Džassāsu sektaških tendencija od strane nekih kritičara (optužba za protežiranje mišljenja mu'tezilija).

Anticipacija nužnosti fuzije 'akla i nakla u misli imama Al-Džassāsa

Veoma rano, još u 2. stoljeću po Hidžri, u muslimanskoj zajednici javile su se tendencije apsolutnog - a od strane nekih i isključujućeg - preferiranja razuma (*al-'akl*) nad predajom (*al-nakl*) ili predaje (*al-nakl*) nad razumom (*al-'akl*). Ovakav stav proizlazi kao posljedica neuviđanja da je vjerodostojna predaja (*al-nakl*), kao pojašnjavajući fenomen stvarnosti, više generativne vrijednosti od razuma (*al-'akl*), ali i da je razum (*al-'akl*), istovremeno, aplikacijski nužan instrument posredstvom kojeg čovjek bilo koju predaju (*al-nakl*) implementira u konkretnu stvarnost, što, samo po sebi, nameće zahtjev funkcionalnog spajanja 'akla i nakla. Upravo na potonjim konceptualnim zasadima, nikla je tefsirska škola koju odlikuje spoj tradicionalnog i racionalnog pristupa pri analizi kur'anskog teksta. Taj spoj vjerodostojnih predanja i racionalnih dostignuća, te zblježavanje naslijeđa prvih generacija sa spoznajama kasnijih generacija, El-Karadavi (2012:276) smatra najispravnijim metodološkim pristupom u tumačenju Kur'ana.

Na tom tragu, u svojoj doktorskoj disertaciji prof. Halilović ukazuje na jedan posebno značajan koncept, a to je Al-Džassāsova čvrsta odlučnost da u tefsiru povezuje ono što je racionalno (*al-'akl*) sa predajom (*al-nakl*) koja je vjerodostojno očuvana. "Po tome je on, gledano sa stanovišta vremenskog prednjačenja, dostojan ubrajanja među preteče tefsirske škole koja će, tek nekoliko stoljeća kasnije, biti nazvana školom kombinovanja tradicionalnog i racionalnog (*madrasu al-gam' bayn al-ma'tūr wa al-ma'qūl*)." (Halilović, 2004:312). Ovaj podatak govori o anticipacijskom karakteru i snazi Al-Džassāsove misli, vizionarskoj kvaliteti njegove ličnosti, sposobnoj da napravi intelektualni iskorak - bolje reći prodor - u zahtjeve vremena koje dolazi. Zbog aktuelnog stanja muslimana, proučavanje principa djelovanja osoba koje su u prošlosti bile kadre napraviti funkcionalan intelektualni pomak od vremena u kojem su živjele, postaje pitanje od iznimno velikog značaja za našu zajednicu. Kontemplativni put kroz knjigu "Metodologija tumačenja Kur'ana u hanefijskome mezhebu – studija na primjeru Al-Gassasovog tefsira Ahkam al-Qur'an (Propisi Kur'ana)" pruža nam dovoljno argumenata da imama Al-Džassāsa svrstamo u red istih.

Aktuelnost Al-Džassāsove misli

Globalizacija je savremeni fenomen koji je, između ostalog, uzdrmao monolitnost islamske tradicije Bošnjaka. Posljednih decenija Bošnjaci se susreću sa religijskim tradicijama islamske provenijencije koje propitivački djeluju na njihovu vjersku tradiciju. U nekim slučajevima radi se o grupama koje pripadaju graničnim područjima islamskog *saffa*, čije aktivnosti su prepoznatljivo sektaške naravi. Ovdje do izražaja dolazi dodatni kvalitet bavljenja Al-Džassāsovom mišlju. Naime, Al-Džassās je svjedočio pojavi novih i razvoju postojećih sekti, što se može smatrati kontekstualnom paralelom ovovremene bošnjačke stvarnosti, te je, stoga, izuzetno bitno prostudirati kako se ovaj učenjak nosio sa izazovima te vrste i, na taj način, okoristiti se njegovom mišlju (Halilović, 2004:428-462). Savremeni transfer njegovih argumentacijskih kapaciteta, narativa, dijaloških instrumenata i iskustava u polemički prostor bošnjačke vjerske zajednice mogao bi ishoditi bitnim spoznajama i polučiti osnaženje polemičkih pozicija Zajednice.

Sklonost znanstvenoj diskusiji Al-Džassās nije pokazivao isključivo spram sektaški orijentiranih grupa. Naprotiv, Halilović (2004:626) donosi zapažanje da je Al-Džassās vodio i međumezhebske rasprave, pri čemu je izrazito predano i, na momente, prenaplašeno branio stavove hanefijskog mezheba.

Iako je više nego predano zagovarao pozicije hanefijske pravne škole, Al-Džassās se nije ustručavao, po potrebi, iskazati neslaganje sa pojedinim mišljenjima koja su zastupali drugi hanefijski pravници. Tako je, prema nalazima Halilovića (2004:413-419), zauzeo kontrastav kada je riječ o sljedećim pitanjima: a) provjera svjedoka, b) bezuvjetna zapovijed i c) obavezanost nevjernika šerijatskim propisima. Činjenica da nije ustuknuo pred izazovima unutarmezhebske diskusije upečatljivo ilustrira odmak od sektaških poriva i postojanje kritičkog duha kao istaknute crte njegove ličnosti.

Naoko usput spomenuto razilaženje Al-Džassāsa sa Ebu Hanifom po pitanju provjere svjedoka bitan je detalj i za našu, bošnjačku intelektualnu scenu. Iako se radilo o analizi istih tekstova, usljed određene vremensko-prostorne distance, prema mišljenju Al-Džassāsa, neophodno je da dođe do reinterpetacije

kontekstualnog značenja i revalorizacije njihovih poruka te da se donese drugačiji propis. Ovakvim stavom, Al-Džassās je pokazao otklon od slijepog slijeđenja mezhebskih propozicija, što ga, zapravo, i čini istinskim mudžtehidom. Bilo je poznato odranije da s promjenom konteksta može doći do revalorizacije ili reinterpretacije ranije ustanovljene norme. Tako je, naprimjer, imam Šafija prelaskom u Egipat promijenio stavove o određenim pitanjima koje je zastupao u Iraku i Hidžazu.

Religijskopedagoški značaj Al-Džassāsove misli

Religijski identitet bilo koje zajednice, pa tako i bošnjačke, razvija se posredstvom religijski utemeljenih oblika odgojno-obrazovnih aktivnosti. Pranjić (1996:197) smatra da se, usljed čudorednih implikacija, religijski odgoj i obrazovanje neizostavno pozicioniraju u konkretan kontekst određene vjerske tradicije. To, zapravo, znači institucionalno autentičnu kontekstualizaciju religijskopedagoških sadržaja budući da sintagma *određena vjerska zajednica* podrazumijeva organiziranu i hijerarhijski uređenu vjersku skupinu u određenom vremenu i na određenom prostoru. Danas Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini transfer religijskopedagoških sadržaja u značajnoj mjeri vrši posredstvom vjeroučitelja i imama. Da bi odgojno djelovanje vjeroučitelja i imama ishodilo sinergijski očekivanim učincima, potrebno je u kontinuitetu raditi na unificiranju sadržajno-metodičke matrice odgojnog rada. Za tu svrhu, u nastavku bit će izneseni samo aksijalni aspekti referentne Al-Džassāsove misli.

Poznavanje i korištenje intelektualne baštine bilo koju zajednicu povezuje sa njenim izvorištem, a bez izvorišta nema uporišta. Zbog toga, tradicija u razvoju i očuvanju religijskog identiteta općenito ima izrazito značajno mjesto. "Ona, prije svega, ima konstitutivnu ulogu, tj. ona konstituira praksu jednoga naroda. Na drugome mjestu dolazi njena kontinuirajuća uloga, tj. ona čuva ono što je nastalo i što treba kao takvo dalje prenositi i obogaćivati. I, napokon, ona ima odgojnu funkciju, zapravo, ona predstavlja živu svijest o sebi i volju za trajanjem." (Silajdžić, 2006:49). Sve tri navedene uloge moguće je prepoznati u Al-Džassāsovom radu kada je u pitanju afirmacija religijskog identiteta Bošnjaka. Prvo, Al-Džassās je neimar hanefijskog mehzeba, čiji pripadnici jesu i

Bošnjaci. Drugo, svojim intelektualnim angažmanom Al-Džassās je sačuvalo ono što je nastalo u sklopu religijskih znanosti klasičnog islama i kao takvo dalje prenio i obogatio te posredstvom znanstvenog rada dr. Halilovića već učestvuje u povezivanju Bošnjaka sa religijskim izvorištem. Konačno, uvidom u Al-Džassāsov rad, njegovom promocijom i pretakanjem u praksu, realizira se odgojna funkcija, tj. Bošnjaci razvijaju živu svijest o sebi i svom porijeklu kao ključnoj identitetskoj odrednici.

Jedna od karakteristika vremena u kojem je živio imam Al-Džassās jeste djelovanje mnoštva sekti. Pod utjecajem globalizacije slično iskustvo prolaze i Bošnjaci. Argumentirano suprotstavljanje izazovu mnogostrukih, nerijetko antagonističkih, tumačenja vjerskih istina može biti pospješeno uvidom u diskusioni model imama Al-Džassāsa i konkretne primjere njegovog zagovaranja ehli-s-sunnetske orijentacije i pozicija hanefijskog mezheba (Halilović, 2004:428-462).

Za znanstveno relevantan progres bosanskohercegovačke zajednice muslimana ne manje važna su i Al-Džassāsova unutarmezhepska propitivanja. Umijeće vođenja na argumentu zasnovane diskusije jedan je od primarnih odgojnih ciljeva religijske pedagogije utemeljene na konstitutivnim izvorima islama³. Na to upućuju riječi Uzvišenog: "(...) *Ti reci: 'Dokaz svoj dajte ako je istina to što govorite!'*" (El-Bekare, 111). Kroz primjere Al-Džassāsovih rasprava moguć je i razvoj debatantskih kompetencija vjeroučitelja, imama i učenika.

³ S tim u vezi, bitno je iznijeti jedan povijesno relevantan detalj. Naime, princip rasprave kompetentnih stručnjaka bazirane na znanstvenoj argumentaciji, koja je u ranom srednjem vijeku bila prisutna kod muslimanske zajednice ehli-s-sunnetske orijentacije, George Makdisi vidi kao preteču današnjeg doktorata. "Klasični islam je proizveo intelektualnu kulturu koja je izvršila utjecaj na kršćanski Zapad u oblasti univerzitetskog obrazovanja. On je osigurao faktor koji će dovesti do pojave univerziteta, imenom skolastički metod sa njegovim pratiljama, doktoratom i akademskom slobodom. (...) Korijeni doktorata su duboko u pravnoj učenosti klasičnoga islama, u njegovom znanstvenom istraživanju i u slobodi njegovih pravnika i laika. To znači da se naslijeđe klasičnog islama u oblasti intelektualne kulture može pronaći, između ostaloga, u doktoratu i akademskoj slobodi profesora i studenta. Oni su u moderno doba došli sa srednjovjekovnog univerziteta, koji za njih opet ima zahvaliti klasičnom islamu." (Makdisi, 2002:89).

Kao što je ranije navedeno bitna odlika Al-Džassāsovog znanstvenog djelovanja jeste princip fuzije *'akla* i *nakla*. Danas mnogi muslimanski učenjaci pojašnjavaju ovaj princip i njemu analogne metodološke pristupe koristeći različite lingvističke formulacije. Naprimjer, Al-Attas (Wan Daud, 2010:146), poput Al-Džassāsa, u kanale saznavanja ubraja zdrav razum (*al-'aql al-salīm*) i istinit navod (*al-khabar al-saḏīq*). Malkawi (2017:228), opet, sve izvore znanja klasificira na Objavu i stvoreni svijet, dok El-Alvani (2018) promovira metodološki spoj dvije vrste proučavanja – integrativno čitanje Objave i univerzuma.

Religijskopedagoški značaj afirmacije Al-Džassāsove misli ogleđa se u dvije komplementarne sfere. Njegov znanstveno-stručni pristup donosi benefite i za odgajatelje i za odgajanje jer olakšava nastavne kategorije podučavanja i učenja, koje Slatina (1998:23) smatra neraskidivim procesima. To je moguće, između ostalog, posredstvom implementacije didaktičkog načela sistematičnosti i postupnosti⁴, koje je u Al-Džassāsovom pristupu prepoznatljivo. Na odgovarajući način primijenjen ovaj princip olakšao bi sadržajno-metodički hod u vjeronaučnoj i mektebskoj nastavi.

Za pravilan religijskopedagoški pristup, u perspektivi muslimanske zbilje bošnjačke zajednice, bitni su kako odgovarajući sadržaji tako i funkcionalan metodički pristup, što nalazimo kod Al-Džassāsa.

Zaključak

Islamski identitet Bošnjaka zasnovan je u interpretaciji hanefijske pravne škole. Da bi insistiranje na orijentacijskoj vrijednosti hanefijske pravne škole imalo obol znanstvenog, mora posjedovati utemeljenje u relevantnoj znanstvenoj građi koja seže do vremena kada su zasnivane islamske teološke discipline. Na taj način moguće je osigurati odgovarajuće uvide u kontinuitet autentične teološko-pravne misli (i) bošnjačke zajednice

⁴ "Sistematičnost i postupnost u radu nastavnika treba da se ogleda u pravilima koja se pripisuju Distervegu, a koja glase:

- od poznatog ka nepoznatom,
- od lakšeg ka težem,
- od jednostavnog ka složenom,
- od konkretnog ka apstraktnom." (Halilović, 2019:80).

muslimana. Odatle, ovo djelo posjeduje specifičan značaj i vrijednost za Bošnjake. Naime, u nedostatku referentne literature na bosanskom jeziku, mišljenje da je zahvaljujući imamu Al-Džassāsu očuvan i proslijeđen hanefijski mezheb *sa stanovišta utemeljenja, naučnog sistematizovanja i preciziranja*, ovaj narod posredno vezuje sa duhovnom mat(r)icom na znanstveno utemeljen način.

Odavno je primijećeno da muslimani današnjice žive disparitet između posjedovanja vjerodostojne Tradicije i funkcionalnog upravljanja životnim okolnostima. Budući da su jedne te iste predaje (*al-nakl*) postojale i ranije, kada su muslimani bili civilizacijske lučonoše, očito da je, onda, problem u interpretaciji, tj. korištenju *'akla*. Iz te perspektive posmatrano, javlja se dodatna potreba izučavanja racionalnog pristupa imama Al-Džassāsa u tefsiru, koja neće biti ograničena isključivo na pripadnike akademske zajednice – bošnjačke teologe.

Da bi ovaj rad prof. Halilovića dospio do šire populacije, a naročito za potrebe olakšavanja i veće efikasnosti vjeroučiteljskog i imamskog rada, predlažemo njegovo sadržajno skraćivanje, što bi obuhvatilo sljedeće preporuke:

1. zbog značaja rada bošnjačku vjersku zajednicu općenito, a za vjeroučitelje i imame posebno, izdati reduciranu verziju doktorata prof. Halilovića u formi brošure; danas ljudi nisu u prilici ili nisu skloni da čitaju veće formate, a i stoga što se u postojećoj formi radi o znanstvenom djelu koje budi zainteresiranost kod uskog kruga čitalaca,

2. brošuru prevesti prvenstveno na engleski i arapski, a, po mogućnosti, i na druge jezike te na taj način prezentirati rad bosanske uleme; hendikep bosanskih učenjaka je jezičko odsustvo na globalnom planu, a u globaliziranom svijetu mora se biti višestruko jezički prisutan ili se ne postoji; nije dovoljno posjedovati kvalitetne ideje već se mora biti u stanju i vjerodostojno ih prezentirati,

3. skratiti pojedina opširna kazivanja i citate; za detaljnije upoznavanje dovoljno je sugerirati referentne stranice u originalnom radu, tj. doktoratu prof. Halilovića, i izvornom djelu imama Al-Džassāsa,

4. na mjestima gdje to nije neophodno ne treba citirati tekst Kur'ana časnog, ni parcijalno ni potpuno, već samo navesti broj

ajeta i sure kako bi čitatelji sami konsultirali neki od prijevoda značenja Kur'ana časnog na bosanski jezik,

5. reducirati opširne fikhske sadržaje i na taj način efektivnije prilagoditi za populacijsku upotrebu; zbog mnogostruke životne kompleksnosti mnoge fikhske pojedinosti su većini ljudi neprimjenljive jer će se manji broj ljudi u životnoj svakodnevnici susresti sa tim problemima.

Tako populacijski i struci prilagođena verzija djela "Metodologija tumačenja Kur'ana u hanefijskome mezhebu – studija na primjeru Al-Gassasovog tefsira Ahkam al-Qur'an (Propisi Kur'ana)" očekivati je da bi osnažila identitetske niti bošnjačke zajednice. U tom smislu, doktorski rad prof. Halilovića je relevantan i – instrumentaliziran kroz religijskopedagoški rad vjeroučitelja i imama – bio bi iznimno značajan prilog afirmaciji tradicionalne tefsirske misli u funkciji očuvanja i razvoja islamskog identiteta Bošnjaka.

Literatura

- Al-Kattan, M. (1997). *Mebahis fi 'ulumil-Kur'an*. Kairo: Mektebetu Vehbe.
- Al-Tirmizi, E. I. (1998). *Sunenut-Tirmizi*. Bejrut: Darul-garbil-islamijj.
- El-Alvani, T. Dž. (2018). *Integrativno čitanje Objave i univerzuma*. Sarajevo: Centar za napredne studije.
- El-Karadavi, J. (2012). *Kako se odnositi prema Kur'anu časnom*. Travnik: Elči Ibrahim-pašina medresa.
- Halilović, N. (2019). *Informacijske tehnologije u životu djece i nastavi*. Sarajevo: El-Kalem.
- Halilović, S. (2004). *Metodologija tumačenja Kur'ana u hanefijskome mezhebu – studija na primjeru Al-Gassasovog tefsira Ahkam al-Qur'an (Propisi Kur'ana)*. Sarajevo: Fakultet islamskih nauka: El-Kalem.
- Halilović, S. (2015). *Osnovi tefsira: temeljne postavke za pravilno razumijevanje i tumačenje Kur'ana*. 2. dopunjeno izd. Sarajevo: Dobra Knjiga.
- Ibn Kesir, I. (1994). *Tefsirul-Kur'anil-'azim*. Kuvajt.
- Karić, E. (1995). *Tefsir - uvod u tefsirske znanosti*. Sarajevo: Bosanska knjiga.
- Korkut, B. (1992). *Kur'an s prevodom*. Medina Munevvera: Kompleks Hadimu-l-Haramejni-š-Šerifejni-l-Melik Fahd za štampanje Mushafi Šerifa.
- Makdisi, G. (2002). Magisterium i akademska sloboda u klasičnom islamu i srednjovjekovnom kršćanstvu. *Novi Muallim*, br. 3(10), str. 82–90.

- Malkawi, F. H. (2017). *Epistemološka integracija: osnove islamske metodologije*. Sarajevo: Centar za napredne studije.
- Popadić, D., Pavlović, Z. i Žeželj, I. (2018). *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*. Beograd: Clio.
- Pranjić, M. (1996). *Religijska pedagogija: naziv, epistemologija, predmet i omeđenje*. Zagreb: Katehetski salezijanski centar.
- Shaw, C. (2013). Hundreds of open access journals accept fake science paper. *The Guardian*. Dostupno na: <https://www.theguardian.com/higher-education-network/2013/oct/04/open-access-journals-fake-paper> (26. juna 2024.)
- Sijaldžić, A. (2006). *Muslimani u traganju za identitetom*. Sarajevo: Fakultet islamskih nauka.
- Slatina, M. (1998). *Nastavni metod: prilog pedagoškoj moći suđenja*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu.
- Topoljak, S. (2014). *Osnovi tefsira – uvod u nauku o Kur'anu*. Novi Pazar: El-Kelimeh.
- Tufo, M. (1937). Temelji tefsirske nauke (Usuli-tefsir) – najznamenitiji tumači Kur'ana. *Glasnik islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije*, br. 4, str. 105–113.
- Valjevac, M. (2023). *Savršeni čovjek u tefsiru, hadisu i tesavvufu sa posebnim osvrtom na šejha Mustafa efendiju Čolića*. Sarajevo: Dobra knjiga.
- Wan Daud, W. M. N. (2010). *Obrazovna filozofija i praksa – Syed Muhammad Naquib al-Attas: izlaganje originalnog koncepta islamizacije znanja*. Sarajevo: Tugra.

THE RELIGIOUSPEDAGOGICAL SIGNIFICANCE OF THE AFFIRMATION OF TRADITIONAL TAFSEER THOUGHT

Mensur Valjevac, PhD.
Muamer Neimarlija, PhD

Abstract

The development of the religious identity of the members of any community, including the Muslim one, is the subject of religiouspedagogical intentions and based on them the upbringing/educational activities of the responsible scientists of the referential religious community. When it comes to the Islamic community, the Holy Qur'an is the fundamental source of religious identity formation for all Muslims. The Revelation, namely, contains upbringing/educational elements and principles of a permanent character - universally valid and transferable in any time and any place. Since these elements and principles are universally and spatially transferable, certain interpretations of the Qur'anic text are also relevant for today's context. Therefore, the use of the achievements of traditional tafseer thought by religious teachers and imams, with the intention of building the religious identity of Bosnia and Herzegovina's Muslims, should be of exceptional religiouspedagogic significance. That is why the goal of this paper was to investigate the peculiarity and religious-pedagogical significance of the affirmation of traditional tafseer thought on the example of the professional achievements of Imam Abū Bakr al-Rāzi al-Jassās presented in the thematic work.

Viewed from a methodological perspective, the work belongs to the qualitative paradigm and the case study method and coding technique were applied (Popadić, Pavlović and Žeželj, 2018). The results of the research showed that the tafseer thought of Imam Abū Bakr al-Rāzi al-Jassās is characterized by the presence of religious-pedagogical elements and principles in the applicative sense essential for the development of the religious identity of Bosnian Muslims and that the adapted version of the referential book for the needs of the work of religious teachers and imams would have a significant role in cognitive development and formation of referential argumentation skills of religious teachers and imams and methodically facilitated and, in this way, accelerated the transfer of upbringing/educational content.

Key words: Qur'an, religious pedagogy, traditional tafseer, religious identity, upbringing